

УДК 811.161.2'373.7

МОТИВУВАЛЬНІ ЧИННИКИ ПОСТАННЯ ОБРАЗНИХ ВИСЛОВІВ СФЕРИ РИБАЛЬСТВА

Міняйло Р. В.

У статті досліджено особливості узгоджування знаків різних концептосфер у межах образних висловів рибальської сфери. Залежно від структури основи перенесення виділено три типи їхнього мотивування: за об'єктивною ознакою (фактом), що є простим узгодженням знаків різних концептосфер; за приписуваною ознакою (уявленням); за асоціативним комплексом (уявою), де узгоджено актуалізовані латентні семи.

Ключові слова: рибальство, образні вислови, концептосфера, образ, мотивування.

В статье исследуются особенности согласования знаков разных концептосфер в пределах образных выражений рыболовецкой сферы. В зависимости от структуры основы переноса выделено три типа их мотивации: по объективному признаку (факту), что есть простым согласованием знаков разных концептосфер; по приписываемому признаку (представлению); по ассоциативному комплексу (воображению), где согласовываются актуализированные латентные семы.

Ключевые слова: рыболовецтво, образные выражения, концептосфера, образ, мотивация.

The articles deals with the peculiarities of coordination of various conceptosphere signs within figurative word-combinations in fishing sphere. Depending on the structure of transfer basis, one can differentiate three types of their motivation: according to the objective sign (fact), which is a common coordination of various conceptospheres signs; according to the ascribed sign (fancy); according to the associated complex (imagination), where the actualized latent semes have been coordinated.

Key words: fishing, figurative word-combinations, conceptosphere, image, motivation.

Становлення фразеологічної підсистеми мови певного промислу пов'язано зі складними мотивуваннями, різновекторними за своєю природою: образи професійної концептосфери, абстрагувавшись до складників інших концептосфер, потребують семантичного оновлення, а загальновідомі знаки етнокультури в професійному мовленні своєю чергою зазнають складних семантичних перетворень. Актуальність розвідки зумовлена тим, що на сучасному етапі головними аспектами вивчення української фразеології мовознавці вважають когнітивний та лінгвокультурологічний, які зокрема передбачають "характеристику постійно відтворюваних зв'язків фразеологічних одиниць зі структурою етносвідомості, смислотворчими механізмами якої є не лише мислення, а й відчуття, почуття, образи, інтуїція" [7, с. 132].

Мета статті – установити мотивувальні чинники, унаслідок яких семантично узгоджують складники різних концептосфер у межах образних висловів рибальської сфери. Об'єктом дослідження стали пов'язані з цим промислом ідіоми і стійкі порівняння в українській та інших слов'янських мовах.

Завдання статті – визначити типи мотивування образних висловів сфери рибальства, з'ясувати причини амбівалентності концептуального змісту окремих етнокультурних знаків.

Називаючи метафоризацію одним з найактивніших образно-семантичних чинників фразеотворення, В. Ужченко наголошував, що цей процес ґрунтується на використанні знаків однієї концептосфери на позначення іншої. Знаний фразеолог також привертав увагу дослідників до важливої ролі екстралінгвальних причин під час актуалізації семи прототипу як бази фразеологічної одиниці, що потенційно зберігає багатовимірність основи перенесення [8, с. 171–172]. Розвиваючи думку вченого, додамо, що основа перенесення може бути як затемненою, так і надзвичайно прозорою, де відштовхування від реалемного плану є мисленнєво простим кроком.

Такою основою можуть бути об'єктивні (геометричні) параметри позначуваного: наприклад, цн.слобож. *горбата сула* 'горбань' (МФСХ, с. 160), кашуб. *m'ēs křēvi pēsck jak flundra* (букв. *мати криве обличчя, як у камбали*) 'мати асиметричне обличчя' (КРФС, с. 33), ср.поліс. *сухий як вобла* 'людина з нездоровою худорлявістю' (ПГСП, с. 99), сх.слобож. *як щука* 'дуже худий', *як риба засушена* 'тс.' (ФСГД, с. 343, с. 265), кашуб. *rěbē jak o' vs* (букв. *риби як овес*) 'дрібні рибки', *bulvē z tarxv'o*, (букв. *картопля з морквою*) 'маленькі риби різних сортів', *těsti jak lin* (букв. *товстий як лин*) (КРФС, с. 85, с. 19, с. 61). Прозорість внутрішньої форми цих образних порівнянь засвідчують і номенклатурні назви, в основу яких покладено ті самі ознаки: пор. *горбуша* 'цінна морська промислова риба родини лососевих з невеликим горбом на спині' (СУМ-11, т. II, с. 126), *вівсянка* 'дрібна ставкова риба' (СУМ-11, т. I, с. 550). Лексеми *горб* і *овес* зараховує до знаків української етнокультури в своєму словнику В. Жайворонок (ЗУЕ, с. 144, 410), у передмові називаючи основою підвалиною становлення таких знаків етносимволіку слова, тісно переплетену з етносимволікою позначуваної ним реалії.

Про природу найпростіших чуттєвих вражень видатний психолінгвіст О. Потебня писав, що у структурі загального відчуття помітні дві грані: 1) враження від якостей, що ми приписуємо зовнішнім предметам і власному тілу й 2) оцінення значення цих вражень для нашого індивідуального буття, відчуження щодо них вдоволення й невдоволення [5, с. 69]. У концептосфері рибальства зрозумілим є мотивування образних висловів, основа перенесення яких – об'єктивно виражений стан організму внаслідок дії на нього певних стихій (холоду, вогню тощо): сх.слобож. *окунь заморожений* 'нерухомиий, неповороткий' (ФСГД, с. 231), пол. *zimna guba* (букв. *зимова риба*) 'хтось повільний, позбавлений енергії' (SUP, с. 378), *як в'юн [посолений]* (зі сл. *вертітися, крутітися*) 'дуже швидко, прудко' (СФУМ, с. 144), ср.поліс. *пропав як риба на сонці* 'невдача' (ПГСП, с. 116) і т. ін. Прозорими є також основи перенесення з узагальненою семантикою дії, яку здатна виконати людина. Проілюструємо це на прикладі синонімних фразеологізмів зі значенням 'зникнути, сховатися': ср.поліс. *заритися як карась у мул* (ПГСП, с. 151), сх.слобож. *сховатися як ящ у жабуричні, залягти як риба на дощ* (ФСГД, с. 196, с. 265).

Поділяючи за способом представлення та кількістю поданої інформації порівняння на *атрибутні* й *сценарні*, О. Левченко наголошує на переважній прозорості образності порівнянь атрибутивного типу: "Значення більшості атрибутивних порівнянь можна описати формулою "дуже + слово", що (примітивно!) семантизує атрибут. Порівняння *ознака + як + об'єкт* можуть базуватися на реальному чи приписуваному атрибуті, виокремленому лінгвоспільнотою з певних причин саме в цьому прототипі" [3, с. 13]. У концептосфері рибальства фразеологізмами з приписуваними атрибутами є зокрема ср.поліс. *дурний як карась* (ПГСП, с. 12), сх.слобож. *(слизький) як налим* 'дуже непевний, хитрий' (ФСГД, с. 217), вх.луж. *hiadki kañ guba (karp)* (букв. *бридкий як риба / короп*) 'нещирий, лицемірний' [4, с. 7], ср.поліс. *зла як щука* 'сварлива, зла', *здоровий як риба* 'сильний, здоровий', *щасливий як риба у воді* 'той, кому таланти' (ПГСП, с. 35, с. 107, с. 111).

Часто та сама переосмислена реалія, ставши знаком іншої концептосфери, розвиває його амбівалентність, оскільки зовнішні прояви позначуваного об'єкта можуть бути як фізіологічною особливістю, так і наслідком емоційних переживань. Очі без повік (від чого вони здаються опуклими й беземоційними) є лише анатомічною властивістю риби, у людини ж округлені й не прикриті повіками очі – частіше результат певних емоцій. На основі знань про неможливість спостерігати зовнішні прояви емоцій риби, як і в принципі нереальність риб'ячих емоцій з погляду науки, у кашубській мові постав стійкий вислів *vzěrac jak rěba* (букв. *дивитися, як риба*) 'дивитися беземоційно' (КРФС, с. 100). У цьому образному вислові визначальним є об'єкт порівняння, що міцно втримує ядерну частину вислову (*як риба*) в концептосфері 'Тваринний світ'. Мотивувальною особливістю іншої фразеологічної одиниці (ФО) кашубської мови *rěb'ě očě* (букв. *риб'ячі очі*) 'заплакані очі' (КРФС, с. 81) буде те, що перенесення (метафора + метонімія) відбувається вже в межах концептосфери 'Емоції людини': очі з пеленою (ніби від сліз) → наявність таких очей у людини, яка переживає певні емоції. Отже, розвиток амбівалентності концептуального змісту пов'язаний з етапами метафоризування: що міцніша семантична злютованість складників ФО (як правило, це фразеологічні єдності, організовані за

моделлю *іменник + прикметник*), то найімовірнішим є розвиток протилежного значення, бо внутрішньою формою такої ФО є вже вторинний образ, що належить до іншої концептосфери. Порівняймо також протиріччя концептуального змісту фразеологізмів *окунь заморожений* (насправді окунь відзначається бійцівським характером), *хитрий карась* (хоча ця риба серед тих, які найчастіше потрапляють на гачок).

В українському діалектному континуумі стійке порівняння *чистий як риб'яче око* 'чиста людина' (ПГСП, с. 75), можна припустити, мотивоване образом як фізіологічного очищення (сльоза вимиває найдрібнішу порошок), так і духовного (емоції, супроводжувані слізьми, "очищують" людину). Отже, спочатку первинний (фізіологія) і вторинний (емоції) образи людських сліз перенесено на тваринний світ, після чого вже еталонний образ блискуче чистого риб'ячого ока стає основою для усталеного порівняння. Еволюціонувавши до ФО *як риб'яче око* з узагальненим значенням 'чистий, вимитий і т. ін.' (СФУМ, с. 466), цей образ перестає належати лише до концептосфери людських якостей. На противагу йому квазіреальний образ риб'ячого хутра чи риб'ячого пуху вкорінюється лише у визначену концептосферу: пор. ФО *на риб'ячому хутрі* 'який погано гріє (про верхній одяг)', *риб'ячим пухом підбитий* 'тс.' (СФУМ, с. 754, с. 506). Останній приклад можна вписати у структурно-семантичну модель 'дієприкметник на позначення результату пришивання' + 'назва речовини, майже не відчутної на дотик' = одяг, що не тримає тепла: пор. *підбитий (підшитий) вітром* (СФУМ, с. 506). Проте, утрачаючи формально виражений дієприкметником складник концептосфери 'Одяг', фразеологізми цієї моделі переходять до іншої концептосфери: пор. *як у карася вовни* 'зовсім немає' (СФУМ, с. 119). Такий образ (назвемо його *уживлювальним*) спостерігаємо – на противагу ідіомам – у прислів'ях, приказках, стійких порівняннях, де знаки різних концептосфер однаково яскраво "підживлюють" одне одного. Порівняймо омонімні ФО *як жаба в болоті* зі словом *жити* 'дуже добре, привільно' і *як жаба в болоті* зі словом *співати* 'негарно, безголосо' (ФСГД, с. 127).

О. Селіванова, аналізуючи, чим зумовлений вибір зв'язків складників концепту як відповідника значення і структури знань про позначуване в етносвідомості, доходить висновку: "Або усвідомленням об'єктивних ознак позначуваного, або їхнім асоціативно-образним, оцінним, парадоксальним сприйняттям номінаторами" [6, с. 17–18]. На нашу думку, ці два типи сприйняття можуть бути пов'язані одне з одним. Наприклад, фразеологізм *дзеркального (зеркального) коропа вловити* 'стати лисим' (ФСГД, с. 176) мотивований як об'єктивною ознакою (блискучим і з невеликою кількістю луски тілом у риби цієї породи), так і асоціативним зв'язком (блискучий риб'ячий бік і блискуча лисина, мало луски і небагато волосся). Значущим складником, що утворює значення цієї ФО, є прикметник *дзеркальний*, інакше можна було б сказати, наприклад, *лина (бубиря і т. ін.) піймав*. Дещо складнішим є метафоризування, унаслідок якого утворено ФО *блищить як карась на сонці* 'веселий' (ПГСП, с. 72). Фразеологізми, що належать до концептосфери 'Емоції людини', відзначаються тривалішою образно-семантичною еволюцією, ніж фраземи концептосфери 'Зовнішні ознаки людини'. Наступний виток метафоричного перенесення відбувається вже в концептосфері 'Зовнішні ознаки людини': обличчя немовби сяє, очі ніби блищать. Це вже оцінне сприйняття, бо люди розрізняють хворобливий, хтивий, переможний і т. ін. блиск очей. І все одно ми враховуємо супровідні об'єктивні ознаки позначуваного (поставу, рухи тощо), які в умовах багатовимірності основи перенесення скеровують образ у необхідному напрямку.

Фразеологізм *велика риба* 'поважна особа, впливова людина' (СФУМ, с. 597), маючи, як і більшість ФО, оцінне підґрунтя, є складним різновекторним поєднанням концептосфер 'Тваринний світ' і 'Соціальні відносини'. Приказка *велика риба маленьку клює* [1, с. 43] є результатом метафоричного перенесення реалій тваринного світу (боротьба за виживання) на соціальні стосунки людей. Хоча в концептосфері 'Соціальні відносини' образ 'великий – малий' є архетипним і не обов'язково пов'язаним із рибами (згадаймо: "Всякий, хто вищий, той нижчого б'є..."). Образ концептосфери 'Рибальство' (риба, яка шукає глибоководдя, де їй найкраще й безпечніше) уживлюється в концептосферу, пов'язану з людським буттям: *риба шукає де глибше, а чоловік (людина) – де ліпше (краще)* (УРФТ, с. 144). Розвиток образу великої риби на глибині бачимо у приказці *великій рибі в глибокій воді плавати* (= більшому хистові більший простір) (РУСВ, с. 414). В. Жайворонк, розглядаючи

схожі вислови паремійного типу, вибудовує символізований ряд: поняття про реалію – лінгвопоняття про пряме значення вислову – антропометричний образ – символ як культурна універсалія. Мовознавець доходить висновку: “Це випадок семантичного перетворення, коли образна мовна одиниця, не втрачаючи своєї значеннєвої мотиваційної основи, зазнає вторинного перейменування (спостерігаємо так званий вторинний семіозис) унаслідок комунікативно-прагматичних настанов” [2, с. 20].

Більшість стійких висловів рибальської сфери постають так: спершу відбувається анімалізація (за певними зовнішніми ознаками й поведінкою людина ототожнює себе з твариною), потім образ знову персоніфікують, що у прислів'ях виявляється навіть формально. Надалі образ можуть перенести до інших концептосфер, пов'язаних із людським існуванням, у які він повністю закорениться – стане *закоріненим образом*. А концептосфера ‘Тваринний світ’ стане для нього вже неважливою: пор. *велика риба і велика пані, велика птиця, велика цяця* (СФУМ, с. 802).

Отже, залежно від структури основи перенесення можна виділити три типи мотивування образних висловів сфери рибальства: 1) мотивування за об'єктивною ознакою (фактом), що є простим узгодженням знаків різних концептосфер, де на першому плані – інформативний складник значення ФО; 2) мотивування за приписуваною ознакою (уявленням), що є більш складним узгодженням, де, за О. Потебнею, символ “попереджує позначуване”; 3) мотивування за асоціативним комплексом (уявою), де узгоджено несподівано актуалізовані латентні семи.

Умовні скорочення

вх. луж. – верхньолужицька мова,
кашуб. – кашубська мова,
пол. – польська мова,
ср. поліс. – середньополіські говірки,
сх. слобож. – східнослобожанські говірки,
цн. слобож. – центральнослобожанські говірки

Література

1. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення / Мар'ян Тимофійович Демський. – Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1994. – 62 с. – (Попул. енциклопедія “Просвіти”).
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
3. Левченко О. Мовні картини світу в порівняннях (передмова) / Олена Левченко // Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. – Л. : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 11–48.
4. Моторний О. А. Лінгвокультурологічний компонент у фразеології верхньолужицької мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук. : спец. 10.02.03 “Слов'янські мови” / Моторний О. А. – К., 2010. – 16 с.
5. Потебня А. Мысль и языкъ / А. Потебня. – 2-е изд. – Харьковъ : Типографія Адольфа Дарре, 1892. – 228 с.
6. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / Олена Селіванова. – К. ; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. – К. : Знання, 2010. – 270 с.
8. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

Лексикографічні джерела

- ПГСР – Добролюба Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. Добролюба. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.
- КРФС – Ермола В. И. Кашубско-русский фразеологический словарь / В. И. Ермола. – СПб., 2011. – 147 с.

ЗУЕ – Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

МФСХ – Івченко А. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини / А. Івченко // Зб. Харк. іст.-філол. тов-ва: Нова серія. – Харків : Око, 1993. – Т. 1. – С. 153–162.

РУСВ – Російсько-український словник сталих виразів / уклад. : І. О. Вирган, М. М. Пилинська ; за ред. М. Ф. Наконечного. – Х. : Прапор, 2000. – 864 с.

СУМ-11 – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 799 с. ; К. : Наук. думка, 1971. – Т. 2 – 550 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).

УРФТ – Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К. : Рад. школа, 1991. – 400 с.

ФСГД – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 5-те вид., перероб. і доп. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.

SUP – Iwczenko Anatol Słownik ukraińsko-polski. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 510 s.